

ТЕНДЕНЦИИ

снимка: Кристиан Янев

оформление: Мария Русева

ТАКЪВИЯТ, ТАКАВАТА, ТАКИВАТА: ЧЛЕНУВАНИ ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ ЗА КАЧЕСТВА

Ласка Ласкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

*TAKĀVIJAT, TAKAVATA, TAKIVATA: QUALITATIVE DEMONSTRATIVE ADJECTIVES
WITH DEFINITE ARTICLES*

Laska Laskova

Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria)

*Researcher ID (Web of Science): AAG-5094-2019; Author ID (Scopus): 57198885837; ORCID ID:
0000-0002-6931-9082*

E-mail: laskova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: This paper presents some observations on demonstrative adjectives with definite articles in written colloquial Bulgarian texts, their structure and morpho-syntactic features, as well as the semantics and communication functions of the phrases in which they participate. An explanation is provided for the, albeit marginal, use of definite descriptions that include qualitative demonstrative with suffixal determiners.

Keywords: Bulgarian written colloquial texts, qualitative demonstrative adjectives, definite descriptions, referential use, euphemisms, hesitation pauses

Резюме. Докладът представя наблюдения върху употребата на членуваните качествени показателни прилагателни за близък план в писмената разговорна реч. Изследвани са както структурните и морфо-синтактичните особености на самите демонстративи, така и семантиката и функциите на фразите, в които те участват. Дадено е обяснение за причините, които правят възможна появата, макар и рядка, на определени дескрипции с членувани квалификативни местоимения.

Ключови думи: българска писмена разговорна реч, качествени показателни местоимения, определени дескрипции, референтна употреба, евфемизми, хезитационни паузи

Увод

Прието е да се счита, че изменяемите показателни местоимения в съвременния български език „притежават морфологичните категории число и род, но не се членуват“ (Kutsarov 2007: 92). Изключение правят само не книжовните¹ демонстративи за размер *толкав* и *толчав* (пак в Kutsarov 2007: 456 са посочени *толкав-и-я(т)*, *-а-та*, *-о-то*, *-и-те*, респ. *толчав-и-я(т)*, *-а-та*, *-о-то*, *-и-те*), класифицирани заедно с *такъв* като показателни местоимения „за посочване на качества и признаци, означавани с прилагателни имена“² (Kutsarov 2007: 92).

Действително в нито една граматика парадигмата на демонстративите не включва членувани книжовни форми с деривационните форманти *-зи* (за същини, лица и нелица) и *-в(а)* (за качествени признаци). Но докато форми от типа на **тозият* са категорично неграматични, местоимения като *такъвият* се регистрират в узуса, макар че – поне за една част от говорещите български – те са неестествени. Показателна е например следната бележка под линия на преводачките Деница Желязкова и Анна Бешкова за фразата *the so-and-so*, използвана от Бърtrand Ръсел за разграничаване на неопределените от определените дескрипции³: „На английски език изразите са *a so-and-so* и *the so-and-so*, които би трябвало да се преведат като „такъв-и-такъв“ „такъвият-и-такъв“, но последното звучи твърде изкуствено на български език“ (Stoycheva, Beshkova, eds. 2021: 69). От друга страна обаче, многотомният Речник на българския език илюстрира второто значение на *онакъв* (‘който е като, който има качества, характеристиките на отдалечен предмет’) с изречение, което съдържа членувана форма в ж.р. на местоимението за далечен план:

(1) — Дай ми такава кафява прежда, като **онакавата** на най-високия рафт. (РБЕ)

Специално формите за ср.р., *таковата/таковато*, са били разглеждани от редица изследователи като характерни за разговорната реч лексеми (Pashov 1965a: 476;

¹ По този въпрос в литературата има известно разногласие. За лексемата *толкав* в РБЕ не са отбелязани никакви стилистични специфики, И. Куцаров също я приема за немаркирана (Kutsarov 2007: 92–93), за разлика от *толчав*; в ГСБКЕ е коментиран разговорният ѝ характер (GSBKE 1983: 199), а Р. Ницолова я счита за не книжовна (Nitsolova 2008: 175), диалектна разговорна (Nitsolova 1986: 119). *Толчав* единодушно се определя като диалектизъм.

² По-нататък в текста ще използваме и термините *показателни/демонстративни прилагателни*.

³ Тъй като в текста ще стане дума за определените дескрипции, припомняме накратко, че това са езикови знаци, които описват уникални (единични, единствени) обекти. Тук ключово е понятието *uniqueness*, въведено Фреге и Ръсел. Уникални са обектите, които се различават по едно или повече свойства от други обекти от същия тип или са единствени представители на този тип.

Tsvetkova 1996: 193; Kurteva 2010: 183, 187; Tarpomanova 2020: 244). Обикновено се подчертава връзката им с местоимения глагол *таковам*, с който имат сходни прагматични функции. Анализирани са и като примери за местоимения в т.нар. неутрален род (Pashov 1965b; Tarpomanova 2020: 237).

В тази работа си поставяме за цел да опишем контекстите на употреба, типични не само за формите в среден род, но и за останалите членувани квалификативни *т-*демонстративи – в м.р., ж.р. и мн.ч. Предложено е също обяснение на явлението и по-конкретно на причините, които правят възможно и необходимо съчетаването на две средства на детерминацията – показателно местоимение и определителен член, в рамките на една именна група.

1. Корпус

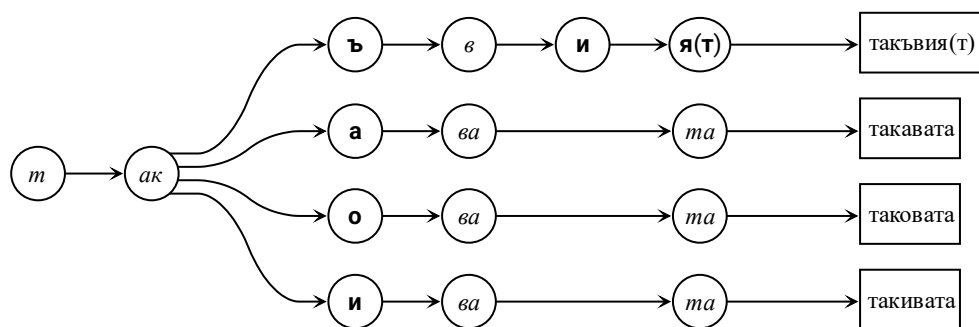
Първа стъпка в изследването беше създаването на текстов корпус от изречения, съдържащи членувани форми на *такъв*⁴ (по-нататък КЧД, *Корпус членувани демонстративи*). До момента той включва 363 примера със запазен оригинален правопис и пунктуация, извлечени основно от писмената разговорна реч. Търсенето в Българския национален референтен корпус VulTreeBank, Корпуса на българската политическа и журналистическа реч, ParlaMint-BG 2.1 и базата данни VgSpeech от транскрибирани записи на устна реч не даде резултати; ограничен брой членувани демонстративи бяха открити в Българския национален корпус (БНК), най-вече в преводни художествени текстове, включващи диалог. Основният обем единици (над 95%) е събран с търсачката на Google в периода август 2022 – април 2023 г. със заявка, включваща единствено съответната форма на местоимението, при параметри на настойките за търсене по подразбиране. Това означава, че резултатите за всяка форма са получени при равни други условия. Всички примери са ексцерпирани с минимален обем предходен/следходен контекст и метаданни, необходими за установяване на

⁴ Анализът на *онакъв-и-я(т)*, *-а-та*, *-о-то*, *-и-те* и *толковата* ще бъде представен в отделно изследване. За момента е достатъчно да отбележим, че членуваните дистални форми се появяват почти без изключение заедно със съответните членувани проксимални (вж. същото наблюдение за *онаковам* у Pashov 1965a: 482) и със сходни функции, срв.: „Лично мисля, че *такивата* са повече от *онакивата*...“; „най-прекрасната, *най-такавата*, *най-онакавата*“; „Саудитска Арабия *таковата*, Иран *онаковата*, междуременно САЩ така, докато пък Русия иначе“. Употребата на членуваните форми на квантитативното *толковата* се мотивира от необходимостта референтът на именната група, в която е включено, да бъде маркиран като специфичен, срв. „Мария започна да мърмори: „Толкова пари“. Но *толковата* пари, за които тя се сърдеше, бяха една трета от това, което той всъщност беше платил“; „Паренето може да е и от гъбичките, които са ви се образували от *толковата* антибиотици, които сте изпили!“ (КЧД). Заслужава си да споменем тенденцията *толковата* да се използва като интензификатор, за означаване на количество, по-голямо от нормалното.

референцията на демонстратива и/или именната група, в която участва. Google осъществява търсенето в публично достъпни документи, които не е задължително да бъдат уеб страници. Затова макар КЧД да включва основно примери от писмената разговорна реч (публикации във форуми, социални мрежи, коментари под статии в електронни медии, блогове), в някои случаи употребите са ексцерпирани от сканирани и разпознати печатни издания (художествени и публицистични), сред които и такива от XIX в.

2. Формообразуване

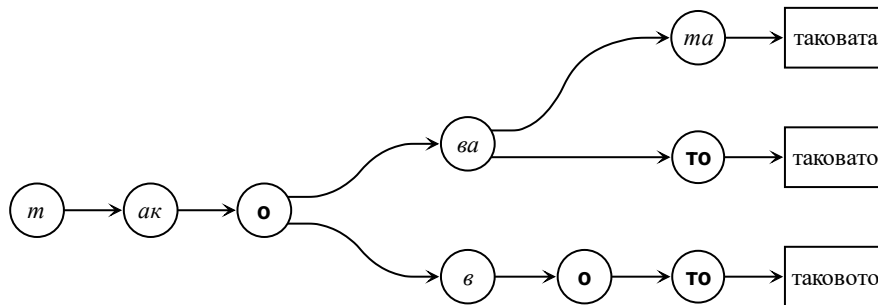
Както отбелязва Боряна Велчева в своето изследване върху типологията на показателните местоимения в българските говори, книжовните проксимални демонстративи за качества следват модела, характерен за западнобългарската показателна система (Velcheva 1971: 237). Морфемният състав на основната част от формите в КЧД (Фиг. 1) не се отклонява от описаната от нея морфемна последователност за единица f_1 в система Π_1 (Velcheva 1971: 236), ако не броим присъствието на определен член: корен m - + деривационна морфема с квалификативно значение $-ak$ - + словоизменителна морфема $-ъ$ - и $-\emptyset$ (sic!) за м.р.; $-a$ - за ж.р.; $-o$ - за ср.р.; $-и$ - за мн.ч. + деривационна морфема (частица) $-в(a)$:

Фиг. 1. Морфемен състав на членуваните квалификативни демонстративи. При формата за м.р. на мястото на нулевата флексия се „възстановява“ окончанието за старите дълги форми на прилагателните пред определен член $-и-ят$, т.е. родовата грамема е маркирана три пъти. Навсякъде другаде тя е маркирана само от словоизменителна морфема, тъй като изборът на член е съобразен с вокалната хармония: $-ва-та$.

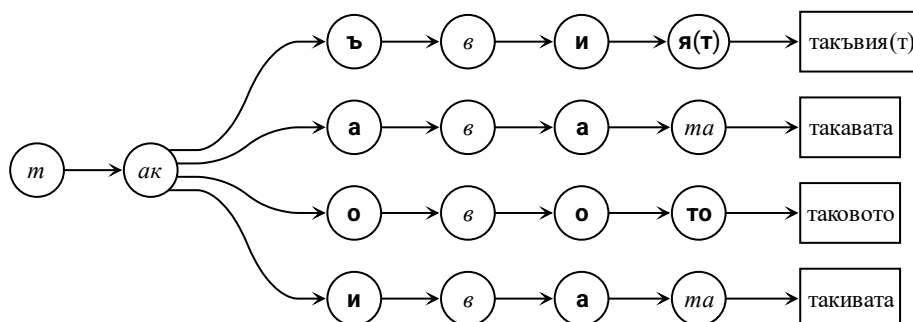
Важно е да се отбележи, че при формите за среден род се конкурират няколко варианта (Фиг. 2). Близо половината от регистрираните в КЧД употреби се падат на

таковата, (49,09%). Значим е също делът на *таковато*⁵, който се отличава с присъединяването на определителен член, характерен за думите от ср.р. *-то* (34,39%). Най-рядко се използва отличаващият се с изразена граматическа редувантност вариант *таковото* (16,45%).

Фиг. 2. Морфемен състав на вариантите за среден род. Всички форманти, които изразяват среден род, са в получер шрифт. При *так-о-вата* той е само един, при *так-о-ва-то* вокалната хармония е пренебрегната за сметка на семантиката и показателите за ср.р. вече са два, а при *так-о-в-о-то* са три.

Замяната на *а* с *о* при *-ва-* във формата за среден род води до преосмислянето на гласната от суфикса (частица) като показател за род в рамките на множеството от квалификативни демонстративни (Фиг. 3).

Фиг. 3. Морфемен състав на квалификативните *т*-демонстративи при преосмисляне на гласната след *-в-* като второ окончание по модела на *так-ъ-в-∅*. Всички показатели за род (еднозначни или прототипични) са в получер шрифт.

⁵ Този вариант е отбелязан още от Пашов в изследването му върху производния местоимен глагол (Pashov 1965a: 476).

При формите в ед.ч. се наблюдава стандартното формоизменение, общо за прилагателните, числителните редни, пълните форми на посесивите и неличните глаголни форми с атрибутивна употреба⁶: *-и-я(т)*, *-а-та* и *-о-то* респ. за м., ж. и ср.р. Формата за мн.ч. е интересна. Тя е с окончание *-а* по модела на някои същ. от ср.р. (срв. *сел-а-та*), малък брой същ. от м.р. като преосмислена флексия за двойствено число (напр. *рог-а-та*) и ограничен брой същ. имена от трите рода „с оттенък на събирателност“ (Aleksandrov 1998: 217) като *даскал-я-та*, *къщ-я-та*, *пол-я-та*. В интернет се откриват и форми за мн.ч., чиято структура следва словоизменителния модел на прилагателните, **так-и-в-и-те**:

1. *Щоту не са знай, като си отворят уста **такивите** тела, какви жаби и гуцери ще излязат!!! Опасно е.* (КЧД, коментар под публикация с „горещи снимки“ на известни жени)

Почти без изключение тези форми се използват при имитация на нискограмотна реч, т.е. те се осъзнават като просторечни и/или диалектни.

3. Типове употреби

Както вече беше отбелязано, специфичните функции на членуваното квалификативно показателно местоимение от ср.р. в разговорната реч са добре описани, включително и в съпоставителен план. Е. Търпоманова изтъква сходствата в употребата на българското *таковата* и гръцкото *τέτοιος* ('такъв'), интерпретирани като демонстративи в неутрален род, които се използват „при забравяне на дадена дума или израз или при нежелание да се произнесе, също и с цел забавяне на изказването и т.н.“ и подчертава, че „от тази заместваща функция на местоимението е произлязла и неговата евфемистична функция, която е преминала и върху производния му глагол“ (Тарпоманова 2020: 244). Т. Куртева, от своя страна, обръща внимание на често използваната етимологична фигура *таковам таковата*, в която според нея *таковата* е подложено на субстантивация и изпълнява ролята на съществително име от ж.р. в позиция на допълнение (Kurteva 2010: 187). М. Цветкова в изследването си върху хезитационните паузи дава пример от транскрипции на софийска разговорна реч

⁶ Има български диалекти, в които показателните местоимения за качества завършват с флексия за съответния род и число. Един пример дава говорът на с. Тихомир, Кърджалийско: *(ай)сакôф-Ø*, *(ай)сакв-а*, *(ай)сакв-о*, *(ай)сакв-ы*; *(ай)накôф-Ø*, *(ай)накв-а*, *(ай)накв-о*, *(ай)накв-ы*; *(ай)такôф-Ø*, *(ай)такв-а*, *(ай)такв-о*, *(ай)такв-ы* (Kabasanov 1963: 62).

(Videnov, Totev 1991: 22), в който появата на *таковата* е резултат от затруднението на говорещия да избере подходящ езиков израз (Tsvetkova 1996: 192–193):

2. *Да ни викнете да ви изпратим на **таковата** на бала // чуваш ли ей*

Сходна констатация за катафоричната употреба на демонстративите прави още Р. Ницолова във фундаменталното си изследване върху българските местоимения: „в разговорната реч се използва или защото *говорещият иска да спечели време, за да си припомни названието на референта* (к.м. – Л. Л.), или защото със закъснение си дава сметка, че референтът на показателното местоимение е неизвестен на слушателя“ (Nitsolova 1986: 114). Макар Цветкова да не я посочва сред примерите за „празни думи“ (Tsvetkova 1996: 193), ясно е, че в някои случаи формата за среден род напълно „абдикира“ от ролята си на демонстратив, не изпълнява нито деиктична, нито заместваща функция, а служи за отлагане на речевия акт – асертив в (3) и (4), директив в (5). Това търсено отлагане се корени в опасенията на говорещия, че планираното изказване може да рефлектира негативно върху него. Той се срамува, притеснява или страхува да продължи речта си (в пример (4) това състояние е експлицирано от израза *с неудобство си признавам*) или дори имитира такъв дискомфорт⁷. При писмено изразяване тази имитация е лесно разпознаваема, тъй като авторът разполага с време да редактира изказването си и освен ако не става дума за наистина беден речник и ниска речева култура, вмъкването на филтри е преднамерено. Например в (5) употребата на *таковата* е успоредена с елизия на начална гласна (*звинявам се*) и неправилно позиционирано *се* – две особености, характерни за речта на билингви с втори език български (Balieva 2018), но останалата част от текста показва отлично познаване на правописа и пунктуацията.

3. *Шефе, а аз **таковата**... съм малко болен* (КЧД, заглавие на статия с примерни вербални стратегии за искане на отпуск)

4. *ъъъъъъм, ми тоооо, **таковото** – аз съм го гледала определено е забавно, размива ме, а това не е лесно в моя случай пробвай с един два епизода и ако ти хареса – продължи*

⁷ В този смисъл при подобни употреби *таковата* се доближава по функция до апроксиматорите, които имат за задача да запазят публичния образ на адресанта (т.нар. face-saving function, Erman 2001: 1341).

аз с неудобство си признавам, че съм гледала почти съвсем всичко, което излиза – ново и старо. (КЧД, коментар към форум за впечатления от сериал)

5. *Аз звинявам се много, ама **таковата**, може ли БУЛСТАТ-а на Сдружението и адреса? Знам, че по-назад ги писахте, но да не ровя.* (КЧД, коментар във форум за благотворително събиране на средства)

При крайна форма на десемантизация *таковата* може да се превърне в отличителен за идиолекта речев автоматизъм (Videnov 2021: 34), предпочитан тип филтър, срв.:

6. – *А-а-а... **таковата**... а-а-а. Вие ли сте викали... **таковата** ... а-а-а... стъклар?*
– *Да. Аз.*
– *А-а-а... къде е... а-а-а... **таковата**... стъклото?* (КЧД, виц)

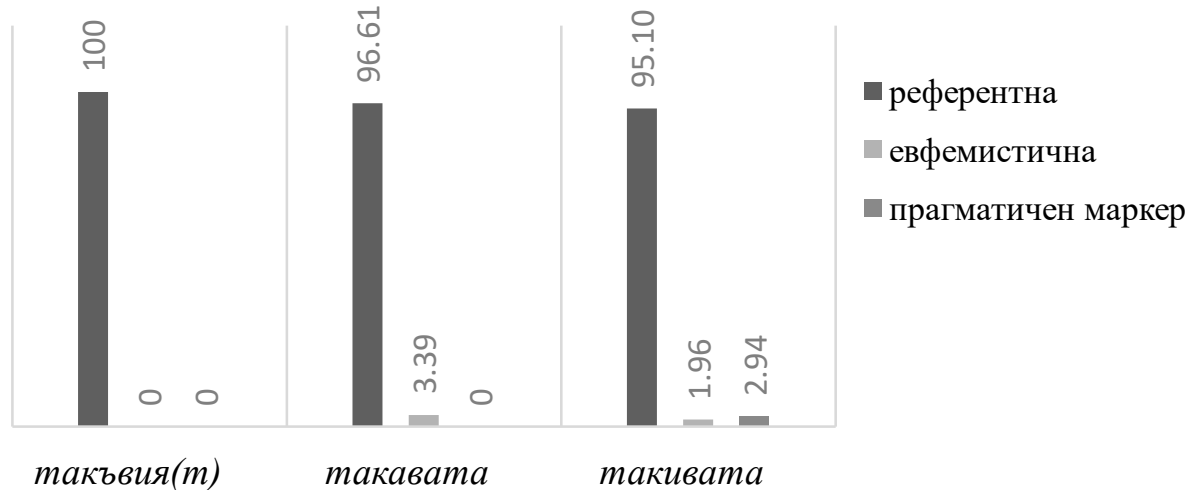
Ако приемем, че филтрите, които спадат към средствата за самоконтрол и саморегулация, също са вид прагматични маркери (вж. дискусията по въпроса за статута им у Tisheva 2013: 52–53), с тази си функция *таковата* следва да бъде причислено към тяхното множество. Може също така да заключим, че успоредно с десемантизацията на демонстратива протича и конверсията му в частица и той губи граматическите си характеристики род, число, определеност. За удобство по-нататък ще говорим за форми в ср.р., но е важно да се подчертае, че този етикет в някои случаи ще бъде напълно условен.

При класифицирането на примерите, събрани в КЧД, бяха обособени следните типове употреби: 1) референтна: членувано показателно местоимение означава определен обект, признак или ситуация; 2) евфемистична: най-често, но не задължително, референт е полов орган; 3) прагматична: при затруднение или отказ да бъде произнесен пълнозначен езиков израз (дума/словосъчетание/изречение). Отделните типове не са взаимоизключващи се. Добре известно е например, че псувните, независимо дали са подложени на евфемизация, или не, са десемантизирани⁸, т.е. в тях *таковата* е субстантивирано местоимение, но пък рядко служи за означаване. Въпросната форма, компонент в устойчиви изрази от вида *таковам **таковата***, ще бъде причислявана към втория, а не към третия или първия тип. По подобен начин

⁸ Н. Норик например причислява формулните вторични междуметия като *oh bloody hell*, които сигнализират промяна в когнитивното състояние, към прагматичните маркери (Norrick 2009: 887–888).

катафоричните употреби на местоименията, възникнали вследствие на затруднение или нежелание да бъде използван описателен израз, няма да бъдат считани за референтни (първи тип).

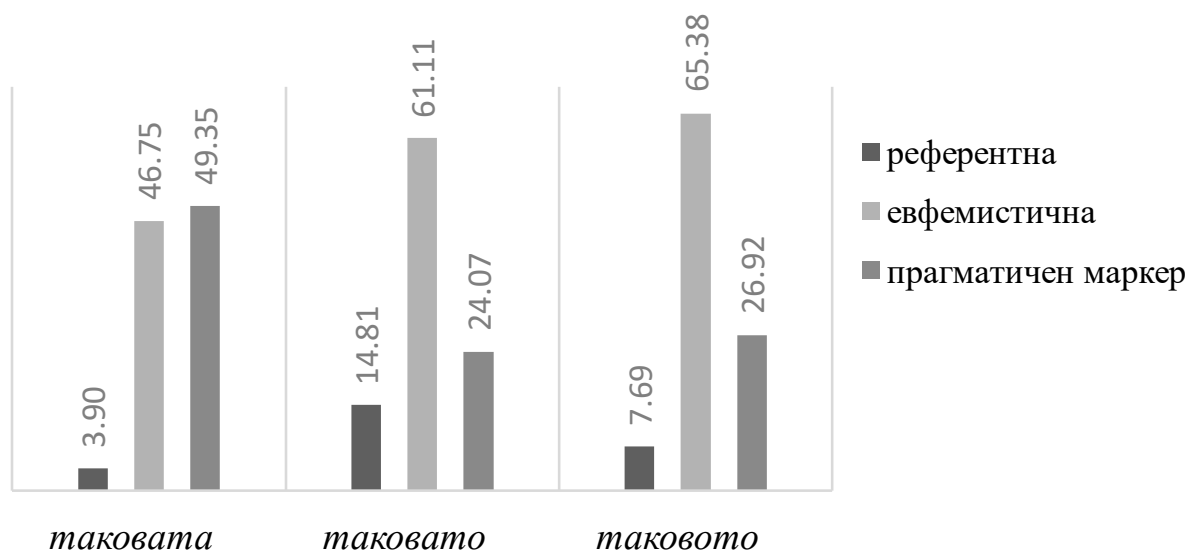
Разпределението по употреби при членуваните форми⁹ показва ярък контраст между членуваните *m*-демонстративи от м.р., ж.р. и мн.ч., от една страна, (Графика 1), и вариантите за ср.р., от друга (Графика 2).

Графика 1. Разпределение по функции при членуваните форми за м.р., ж.р. и мн.ч.

Формите за м.р., ж.р. и мн.ч. имат почти без изключение референтна употреба: 100%, 96.61% и 95.10% респ. Съвсем различна е картината, когато става въпрос за демонстративи от ср.р. При най-честотния вариант, *таковата*, евфемистичната и прагматичната употреба се конкурират с 46,75% и 49,35%. Най-рядко той се използва като деиктично средство. Тази роля поема основно двойно маркираното по род *таковато* (14,81%) и в по-малка степен *таковото* (7,69%), което се среща основно в текстове, имитиращи говорене в ниския регистър. И при двата варианта повече от половината употреби са евфемизми, а около една четвърт служат за запълване на хезитационни паузи.

⁹ Важно е да подчертаем, че изнесените данни се отнасят за писмената, а не устната речева продукция. Може да се предположи например, че при нея относителният дял на прагматичните употреби ще бъде по-висок. За съжаление достъпните ни корпуси с транскрипции на устна българска реч нямат необходимия обем за подобно изследване (вж. Dimitrova 2023).

Графика 2. Разпределение по функции при членуваните варианти за ср.р.

Тъй като евфемистичните и прагматичните употреби са анализирани сравнително детайлно в литературата, макар и само с оглед на формата за ср.р., няма да се занимаваме с тях подробно, а само ще добавим няколко примера с *такавата* (7) и *такивата* (8 и 9):

7. *Още ли не сте я намерили **Такавата** ☺ (КЧД, коментар под публикация в социална мрежа *Търся „такава“! Щото до сега попадам все на „аз не съм такава“!*)*
8. *ам предпочитам аз да **таковам** в *таковата* и **такивата** (КЧД, отговор на коментар по адрес на американска актриса и модел, в който тя е наречена „курва“)*
9. *Наши бойци **камион след камион** се изкачваха нагоре. Толкова много, гаче правеха ново обкръжение на Сталинград. А пък надолу **такивата**... черните де... Откарваха ги... (БНК, Анатолий Приставкин, „Пренощува облачето златно“, прев. З. Петрова)*

В (7) както членуваната, така и нечленуваната форма за ж.р. в първото изречение на коментираната публикация (*Търся „такава“!*), са субстантивирани. Те споделят едно и също значение, ‘жена с леко поведение’, което е контекстуално зададено от фразата *Не съм такава*. Същата семантика носи формата за мн.ч. *такивата* в (8). Там наблюдаваме поредица от три евфемизиращи демонстратива, като първият означава сексуален акт (*таковам*), а вторият – част от тялото (*таковата*). Последният пример (9) илюстрира катафоричната употреба на демонстратив вместо пълнозначна дума, която

говорещият се смушава да произнесе („черни“ са предателите), и показва сполучливото решение на преводача да предаде с *такивата* руското просторечно *ентих* (корелат на показателно местоимение за мн.ч., род. пад. *етих*, ‘тези’) от оригиналния текст *А обратно ентих... черных...* Заслужава си да отбележим, че и в трите примера демонстративите имат референти и копират рода и/или числото на заместената пълнозначна дума.

3.1. Референтна употреба на членувани демонстративи

Доколкото ни е известно, референтните употреби на българските членувани показателни местоимения досега не са били предмет на описание и анализ. Първо, трябва да се отбележи, че комбинирането на определителен член и показателно местоимение в именната фраза в някои езици е регулярно, а не маргинално явление. В изследването си върху определеността К. Лайънс отбелязва следното: „Съществуват езици като английския, при които демонстративите заместват определителния член, и езици, при които те могат да се появят в именната група едновременно“ (Lyons 1999: 118, вж. също Dixon 2003: 68). Той посочва като примери от няколко езика, сред които стандартния арабски – *hādā al-bustānu*, тази DEF¹⁰-градина, ‘тази градина’; евондо – *é mví jī*, DEF куче това, ‘това куче’; шведски – *den här bil-en*, тази тук кола-DEF, ‘тази кола’; арменски – *ajt gadou-n*, тази котка-DEF, ‘тази котка’; ирландски – *an fear sin*, DEF мъж този, ‘този мъж’. За едновременна употреба на квалификативни показателни местоимения и определителен член според Лайънс по-скоро може да се говори в испански (*el país este*), каталонски, маорски и други полинезийски езици. Румънският, който като българския има задпоставена членна морфема, също е сред тях: *apartmentul acesta*, апартамент-DEF този, ‘този апартамент’ (Lyons 1999: 119–200). Както се вижда обаче, показателят на определеността във всички изброени случаи се носи от или предхожда опората съществително. Второ, посочените демонстративи не са специализирани за означаване на качества. Затова сега ще добавим примери за фрази с квалификативни местоимения, при които този показател (лексикален или морфологичен) се намира преди или е част от формата.

Италиански. Този език притежава богат набор от демонстративни прилагателни (ит. *aggettivi dimostrativi*), наречени така поради свойството им да поясняват

¹⁰ DEF – определителен член (морфема или служебна дума).

съществителни. Тук попадат *questo* ('този', проксимално от гл. т. на говорещия), *codesto* ('този', проксимално от гл. т. на слушателя), *quello* ('онзи', дистално, без разграничаване на гл. т.), които в нашата традиция бихме определили като атрибутивно употребени демонстративи за лица и предмети, но и *tale* ('такъв, от този тип'), който е със същия и.-е. корен *t-* като този на българския си съответник. Като еквиваленти на *tale* се посочват *simile* ('подобен'), *sifatto* ('такъв', букв. 'така направен'), *cosiffatto* ('такъв, от този сорт'), *altrettale* ('подобен') и *cotale* (арх. 'такъв'), като това множество може да бъде разширено още (Serianni, Castelvechi 2000: 199–201) с поредица типични за административния стил анафорични местоимения: *detto*, *anzidetto*, *sudetto*, *predetto* ('горепосочен'); *citato*, *suesposto*, *cennato* ('цитиран'), както и местоимения за идентичност (ит. *dimostrativi di identità*) *stesso* и *medesimo* ('същ'). Формите на всички изброени лексеми могат да се употребяват в именни групи след определителен член, което е илюстрирано със следващите няколко примера¹¹:

10. *ABC, NBS, CBS e Fox hanno avuto reazioni positive [al questo cambiamento epocale].* („ABC, NBS, CBS и Fox реагираха позитивно **на тази** (на-DEF този) епохална промяна.“)

11. *In una lettera da lei scritta il 31 marzo 1776, spiegava di come lei dubitasse che la maggior parte degli abitanti della Virginia avessero [la tale “passione per la libertà” da loro sostenuta]* („В едно свое писмо от 31 март 1776 тя обяснява, че се съмнява, че по-голямата част от обитателите на Вирджиния споделят **същата** (DEF такава) „жажда за свобода“ като тяхната.“)

12. *il modello di Thompson, assieme [al simile modello ad anelli di Saturno]* („моделът на Томпсън“, заедно с **подобния** (с-DEF подобен) модел на пръстените на Сатурн“)

13. *oltre [l'anzidetta cinta di mura], in corrispondenza del caposaldo a sud-est della torre* („отвъд **гореспоменатата** (DEF'гореспомената) стена срещу крепостта югоизточно от кулата“)

Македонски. По обясними причини интересно би било да се проучи употребата на членувани квалификативни демонстративи в книжовния стандарт на Северна Македония, който единствен от групата на южнославянските езици освен българския маркира определеността морфологично. Макар в достъпните ми граматика да няма

¹¹ Примерите са извадени от корпуса с италиански уеб текстове PAISÀ (за самия корпус вж. Lyding et al. 2014).

информация по въпроса, в корпуса OpenSubtitles (Lison, Tiedemann 2016) лесно се откриват примери за превод от английски на македонски, в които са използвани формите *таковиот* (14), *таквата* (15), *таквото* (16), *таквите* (17), както самостойно, така и като съгласувано определение към съществително име:

14. *That life won't be worth a damn.* – [Таквиот живот] нема да ти вреди ништо.
15. *That kind of honesty is rare and brave.* – [Таквата искреност] е ретка. И храбра.
16. „*Oh, that behavior is genetic*“. – „О, [таквото однесување] е генетско“.
17. *I hate those guys.* – Ги мразам таквите.

Български. Ако преводът на цитираните по-горе фрази (14–17) с членуван квалификативен демонстратив звучи естествено на македонски, това не може да се каже за съвременния български език (срв. ??*Такъвият живот не би струвал нищо; ??Такавата искреност е рядка; ??Таковото поведение е генетично; ??Мразя ги такивата*). От друга страна обаче, откриват се примери, които свидетелстват, че в периода на формиране на книжовния стандарт такива употреби е имало, при това и в научната, в публицистичната реч, в обяви, дори в лична кореспонденция (срв. напр. 18). Формите често се използват като определения към съществително (19, 21), но не е задължително (18, 20). От семантична гледна точка и самостойните местоимения, и фразите, в които участват, са определени дескрипции. Самият уникален обект може да бъде множество (18, 19) или индивид (20, 21). Например в (18) *такъвия* илюстрира т.нар. генерична употреба на членувана лексема в единствено число и предикацията, изразена от „непременно трябва да не бъде роден като всички“ се отнася за уникалното множество на хората, които запазват човешината си дори в ситуации, като тази, в която се намира Яворов. В (20) *такъвият от миналата година* реферира към един уникален индивид, хартиения бюджет от 1901 година.

18. *Ако човек си може спази човешината при обстоятелствата, в които съм поставен аз, то ще бъде, вярвай ме, осмо чудо на света; **такъвия** непременно трябва да не бъде роден като всички... Боя се за себе си.* (КЧД, Милка Марковска (ред.). П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. 5. Писма. Автобиографични материали. С., 1979, с. 39)
19. *Неразвитият човък има едно кораво якоглавство и неразбранъ егоизъм. Той не уважава и не зачита чуждото. Той гледа само да запази и да поддържа своето –*

макаръ и съ съсипване на чуждото. Само грубата сила може да накара [такъвиятъ човѣкъ] не да зачита чуждото, но да го не съсипва. (КЧД, Васил Друмев, Намесването на светската власт в черковните работи. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1876, № 11–12, с. 63)

20. Мнимото различие на тазгодишния хартиенъ бюджетъ спрямо [такъвиятъ отъ миналата година] се състои въ видимиятъ дефицитъ отъ 2,942,937 лева, при прѣдвидени разходи отъ 98,898,337, срѣщу прѣдвидени приходи само отъ 95,955,400 лева. (КЧД, Списание на Българското икономическо дружество, 1902, VI, с. 382)

21. И днесъ още не е рѣдкостъ да чуете, всѣкъждѣ въ Франция, да казватъ: „Единъ Овернянецъ не е нито мъжъ, нито жена“. И понеже единъ Овернянецъ за френеца е всѣкога единъ бугръ, оскърблението засѣга естествено българитѣ. [Такавата си репутация] богомилитѣ дължатъ, чини ни се, още и на писанията на Корнелиусъ Непосъ (КЧД, Хр. К. Стойчев, Бугритѣ. Стари български поселеници въ Франция, 1927)

Въпросът за появата и затихването на тенденцията за референтна употреба на членувани демонстративи през XIX и първата половина на XX в. се нуждае от допълнително проучване. По същество обаче тя не се различава от това, което показват съвременните текстове. Заслужава си да се отбележи, че в тях освен посочените по-горе два типа (самостояйна употреба или съгласувано към съществително) се откриват и доста случаи, при които с цел избягване на повторението местоимението замества опората в NN фраза (22) или сложна дума (23). Това е естествена последица от тенденцията в някои случаи апозитивните конструкции да изместват конструкциите по модела изменяемо определение – определяемо при назоваване на обекти (вж. подр. напр. Burov 2015, Getsov 2018 inter alia).

22. Тиролската чалга (напр.) не е по-малко досадна, нито МТВ - Ар-ен-би чалгата е с нещо по-добра от пайнер-такавата (КЧД)

23. Ролята на всякаквите фибри (вкл. няколкометровите от фи 6 до амнайсе), е еластичност (в частност опън, пукнатини - също и микро-такивата - и прочее). (КЧД)

Вероятното обяснение тук е, че заради неизменяемия модификатор (пайнер, микро) не е допустима нито елипса на главната дума (*...е с нещо по-добра от пайнер, получава се двусмислица, тъй като думата функционира основно като название на обект,

а не атрибутивно), нито заместване с демонстратив за лица и предмети (*...е с нещо по-добра от тази пайнер, последователността пайнер тази/тази пайнер е неграматична).

Към чертите, които обединяват както по-старите, така и по-новите употреби на членуваните показателни местоимения за качества, може да добавим още следното. При текстов деиксис те се използват почти без изключение анафорично¹², като могат да заместват отделни думи (много по-рядко прилагателни, отколкото съществителни), словосъчетания (предложни групи, именни групи) и доста често – едно или повече изречения. Общото за всички замествани единици е в това, че те описват признаци или набор от признаци, въз основа на които се обособява, оразличава едно множество или индивид. Анафоричната употреба на членуваните квалификативни демонстративи поставя фразите, които ги съдържат, в групата на т.нар. силни определени дескрипции (*strong definites*, Schwarz 2013; Aguilar-Guevara et al. 2019). Те се противопоставят на слабите именно по начина, по който се разпознава референтът им – не асоциативно и не въз основа на общите знания за света, а благодарение на предходно първо въвеждане в дискурса на уникалните за означаваното признаци. Предвид семантиката на разглежданите тук прономинални форми това е очаквано: „Местоимението *такъв, такава, такава, такива* означава тждество на качествени особености на един предмет с качествени особености на друг предмет в резултат на сравнение между двата предмета“ (Nitsolova 1986: 117)¹³. Когато местоимението е членувано, предметът е определен, срв. (24а) и (24б):

24а. *Аз като отидох да си взема ДЕ книжката и ми поискаха [БГ такавата].* (КЧД, форум на тема „Изваждане на шофьорска книжка/смяна на българска с немска“)

24б. *Аз като отидох да си взема ДЕ книжката и ми поискаха [БГ такава].*

Докато във варианта с нечленувана форма (24б) се назовава един обект от множеството на българските книжки, в оригиналния текст това е уникален обект, книжката на адресанта.

¹² Ето един от малкото случаи на катафора: „Комисар, който иска нека се крие! *Таквата* като мене няма от какво да се страхуваме!“ (КЧД).

¹³ Тази дефиниция всъщност е тясна и не обхваща всички случаи – сравнението не е *differentia specifica* за показателните прилагателни. *Такъв* означава, без да назовава, дадени в текста или ситуацията качествени особености на предмет. Срв. напр. *Такава чанта искам да си взема!* – говорещият очаква слушателят да е в състояние да направи извод за желаните признаци на обекта, дори в ситуацията да няма други представители на дадения тип (естествено, това очакване може да не получи отговор: *Каква такава?*).

Изводи

Както в италианския и македонския, така и в съвременния български език съществуват членувани форми на показателните местоимения за признаци. Те се използват предимно в разговорната реч, самостоятелно или в рамките на именни групи. Демонстративите от мъжки и женски род – *такъв(я)т* и *такавата*, както и в множествено число – *такивата*, имат предимно референтна употреба, докато *таковато* служи за запълване на хезитационни паузи, използва се вместо дума, за която говорещият не се досеща, или функционира като евфемизъм и приема граматическите характеристики на заместваното съществително. Сравнението между трите варианта на членуваната форма за среден род показва, че двойно маркираното по род *таковато* е с най-висок процент референтни употреби в сравнение както с просторечното *таковото*, така и с най-честотното *таковата*, което се отличава със стандартно формообразуване при спазване на вокалната хармония. Независимо от рода и числото си, квалификативните демонстративи с референтна употреба се използват предимно анафорично, като препращат към повече или по-малко разгърнато, експлицирано от една или повече отделни думи – включително от класа на съществителните, едно или повече словосъчетания или едно или повече изречения от предходния текст. Фразите, в които местоименията участват, представляват силни определени дескрипции. Като лексеми квалификативните демонстративи – за разлика от тези за лица и предмети – не спадат към изразните средства на определеността, защото означават ‘от определен вид, от (тоя) същия вид, за който се говори’ (RBE, к.м. – Л. Л.). Морфо-синтактичният им профил на прилагателни имена потенциално „отваря“ възможността да сигнализират определеност след присъединяване на членна морфема. Както показва езиковата практика, това в наши дни се случва поне в разговорната реч, макар и спорадично или при специални условия, докато на един по-ранен етап от формирането на книжовния ни език е било допустимо за текстове, принадлежащи на други сфери. Затова изследването на членуваните квалификативни демонстративи в българския може би следва да продължи не като поставя питането „Защо е възможно?“, а като търси отговор на въпроса „Защо не се случва регулярно?“.

Библиография

- Aguilar-Guevara et al. 2019*: Aguilar-Guevara, A., J.P. Loyo, V. V.-R. Maldonado. Definiteness across languages: An overview. – In: Definiteness across languages. Language Science Press, 2019, iii–xx.
- Aleksandrov 1998*: Aleksandrov, A. Vokalna harmoniya pri chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskiya ezik. – V: Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena. Shumen: Altos, 1998, 215–220. [*Александров 1998*: Александров, А. Вокална хармония при членуването на съществителните имена в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Шумен: Алтос, 1998, 215–220.]
- Balieva 2018*: Balieva, Komunikativno-pragmatichen aspekti na ezikovata interferentsiya pri 5-6-godishni detsa bilingvi. – Retorika i komunikatsii, 2018/32. <<https://rhetoric.bg/вехбие-балиева-комуникативно-прагма>>, [viewed 4.10.2022]. [*Балиева 2018*: Балиева, В. Комуникативно-прагматични аспекти на езиковата интерференция при 5-6-годишни деца билингви. – Реторика и комуникации, 2018/32. <<https://rhetoric.bg/вехбие-балиева-комуникативно-прагма>>, [прегледан 4.10.2022.]
- Burov 2015*: Burov, S. Tendentsii i promeni v savremennata balgarska gramatika. – Balgarski ezik, 2015/3, 7–14. [*Буров 2015*: Буров, С. Тенденции и промени в съвременната българска граматика. – Български език, 2015/3, 7–14.]
- Dimitrova 2023*: Dimitrova, D. Bulgarian Speech Corpora: A Review. – In: Proceedings of International CLaDA-BG Conference 2021 Language Technologies and Digital Humanities in Bulgaria. Shumen: INCOMA Ltd., 2023, 3–36.
- Dixon 2003*: Dixon, R.M.W. Demonstratives: A cross-linguistic typology. – Studies in Language, 2003/1, 61–112.
- Erman 2001*: Erman, B. Pragmatic Markers Revisited with a Focus on You Know in Adult and Adolescent Talk. – Journal of Pragmatics 2001/33, 1337–1359.
- Getsov 2018*: Getsov, A. Kam vaprosa za gramaticheskite otnosheniya v apozitivnite slovosachetaniya. – V: Problemi na ustnata komunikatsiya. Kniga edinadeseta. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2018, 87–105. [*Гецов 2018*: Гецов, А. Към въпроса за граматическите отношения в апозитивните словосъчетания. – В: Проблеми на устната комуникация. Книга единадесета. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 87–105.]
- GSBKE 1983*: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1983. [*ГСБКЕ 1983*: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: Издателство на БАН, 1983.]
- Kabasanov 1963*: Kabasanov, S. Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1963. [*Кабасанов 1963*: Кабасанов, С. Един старинен български говор. Тихомирският говор. София: Издателство на БАН, 1963.]
- Kurteva 2010*: Kurteva, T. Universalniyat razgovoren glagol takovam i negovite proizvodni. – V: Problemi na ustnata komunikatsiya. Kniga osma. Osma natsionalna nauchna konferentsiya s tematischen blok, posveten na 10-godishninata ot vestnik „Yantra dnes“ – 5–6 yuni 2008 g. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010, 176–190. [*Куртева 2010*: Куртева, Т. Универсалният разговорен глагол таковам и неговите производни. – В: Проблеми на устната комуникация. Книга осма. Осма национална научна конференция с тематичен блок, посветен на 10-годишнината от вестник „Янтра днес“ – 5–6 юни 2008 г. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 176–190.]

- Kutsarov 2007*: Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 2007. [*Куцаров 2007*: Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.]
- Lison, Tiedemann 2016*: Lison, P., J. Tiedemann. OpenSubtitles2016: Extracting Large Parallel Corpora from Movie and TV Subtitles. – In: Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016), 923–929. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/50459/947_Paper.pdf?sequence=4&isAllowed=y>, [viewed 4.10.2022].
- Lyding et al. 2014*: Lyding, V., E. Stemle, C. Borghetti, M. Brunello, S. Castagnoli, F. Dell'Orletta, H. Dittmann, A. Lenci, V. Pirrelli. The PAISÀ Corpus of Italian Web Texts. – In: Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9), Association for Computational Linguistics, 2014, 36–43. <<https://69.195.124.161/~aclwebor/anthology/W/W14/W14-0406.pdf>>, [viewed 4.10.2022].
- Lyons 1999*: Lyons, C. Definiteness. Cambridge University Press, 1999.
- Nitsolova 1986*: Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1986. [Ницолова 1986: Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.]
- Nitsolova 2008*: Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008. [Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.]
- Norrick 2009*: Norrick, N.R. Interjections as Pragmatic Markers. – Journal of Pragmatics, 2009/41, 866–891, 2009.
- Pashov 1965a*: Pashov, P. Glagoli s mestoimenni koreni v balgarskiya ezik (kam vaprosa za haraktera na mestoimeniyata kato chast na rechta). – Godishnik na SU. Filologicheski fakultet, 1965/2, 467–487. [*Пашов 1965а*: Пашов, П. Глаголи с местоименни корени в българския език (към въпроса за характера на местоименията като част на речта). – Годишник на СУ. Филологически факултет, 1965/2, 467–487.]
- Pashov 1965b*: Pashov, P. Nablyudeniya varhu gramaticheskaya rod v balgarski i ispanski (neutralen sreden rod na balgarskite mestoimeniya v sravnenie s ispanskite neutro). – Godishnik na SU. Filologicheski fakultet, 1965/2, 89–130. [*Пашов 1965б*: Пашов, П. Наблюдения върху граматическия род в български и испански (неутрален среден род на българските местоимения в сравнение с испанските neutro). – Годишник на СУ. Филологически факултет, 1965/2, 89–130.]
- RBE*: Rechnik na balgarskiya ezik. <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>, [viewed 10.11.2022]. [*РБЕ*: Речник на българския език. <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>>, [прегледан 10.11.2022.]
- Schwarz 2013*: Schwarz, F. Two Kinds of Definites Cross-linguistically. – Language and Linguistics Compass, 2013/10, 534–559.
- Serianni, Castelvechi 2000*: Serianni, L., A. Castelvechi. Italiano. Grammatica, sintassi, dubbi. Milano: Garzaniti, 2000.
- Stoycheva, Beshkova, eds. 2021*: Eds. Stoycheva, M., A. Beshkova. Filosofiya na ezika. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021. [*Стойчева, Бешкова, съст. 2021*: Съст. Стойчева, М., А. Бешкова. Философия на езика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021.]
- Tarpomanova 2020*: Tarpomanova, E. Funktsii na mestoimeniyata v balkanskite ezitsi. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020. [*Търпоманова 2020*: Търпоманова, Е. Функции на местоименията в балканските езици. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.]
- Tisheva 2013*: Tisheva, Y. Pragmaticni aspekti na ustnata rech. <https://naum.slav.uni-sofia.bg/naum/sites/default/files/lili_series3_tisheva_2013_0.pdf>, [viewed 10.11.2022]. [*Тишева 2013*: Тишева, Й. Прагматични аспекти на устната реч. <https://naum.slav.uni-sofia.bg/naum/sites/default/files/lili_series3_tisheva_2013_0.pdf>, [прегледан 10.11.2022.]

- Treccani*: Treccani. Vocabolario. [date of entering 10.11.2022]. <<https://www.treccani.it/vocabolario/>>.
- Tsvetkova 1996*: Tsvetkova, M. Pauzi na kolebanie v balgarskata razgovorna rech v sapostavka s drugi slavyanski ezitsi. – Problemi na balgarskata razgovorna rech, 3. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1996, 190–196. [*Цветкова 1996*: Цветкова, М. Паузи на колебание в българската разговорна реч в съпоставка с други славянски езици. – Проблеми на българската разговорна реч, 3. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 190–196.]
- Velcheva 1971*: Velcheva, B. Pokazatelni mestoimenni formi v balgarskite govori. Obshta tipologicheska karakteristika. – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, 1971/20, 227–238. [*Велчева 1971*: Велчева, Б. Показателни местоименни форми в българските говори. Обща типологическа характеристика. – Известия на Института за български език, 1971/20, 227–238.]
- Videnov 2021*: Videnov, M. 2021. Zapalvane na hezitatsionnite pauzi v spontannata balgarska razgovorna rech. – Balgarski ezik i literatura 2021/5, 79–85. [*Виденов 2021*: Виденов, М. 2021. Запълване на хезитационните паузи в спонтанната българска разговорна реч. – Български език и литература 2021/5, 79–85.]
- Videnov, Totev 1991*: Videnov, M., H. Totev. Sofiyska razgovorna rech. Magnetofonni zapisi. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1991. [*Виденов, Тотев 1991*: Виденов, М., Х. Тотев. Софийска разговорна реч. Магнетофонни записи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.]